کانون سراسری انجمن های صنفی مهندسان معمارایران
همایش بین المللی معماری،عمران و شهرسازی در هزاره سوم
تهران - تیر ماه ۹۴

بررسی مفهوم واژه «خیابان» در متون تاریخی

اسحق رضازاده*

عضو هیات علمی دانشکده هنر ومعماری دانشگاه مازندران، بابلسر پردیس دانشگاه مازندران،

چکیده

خیابان‌ها چارچوب و بدنه و ساختار اصلی شهر را تشکیل می دهند . آنها در حقیقت جزیی از فضاهای عمومی شهر هستند که با ایجاد ارتباط بین بخش‌ها و فعالیت‌های مختلف یک شهر، همانند شریان‌ها در بدن ، آن را زنده نگه می‌دارند. بررسی مفهوم «خیابان» از طریق ریشه‌یابی آن در زبان فارسی، ما را با جنبه‌های کیفی مطرح شده در فرهنگ کشورمان در مورد این پدیده آشنا می‌سازد، تا از این طریق بتوانیم به خلق مفاهیم جدید بر پایه آنها دست پیدا کنیم. در این پژوهش پس از بررسی مکتوبات و اسناد تاریخی و چگونگی ارائه مفهوم «خیابان» در آنها و با مطالعه، تحلیل و تطبیق محتوای معانی مرتبط با این مفهوم مشخص گردید که اولین بار واژه «خیابان» در متون تاریخی قرن نهم هجری مشاهده شد، که آن را نام یکی از بلوکات شهر تاریخی هرات ذکر نموده‌اند. از عصر صفویه به این سو که توسعه شهر ایرانی در خارج از بافت های کهن آغاز شد، «خیابان» نیز به عنوان یک عنصر شهری طراحی شده، مطرح شد. این واژه از قرن یازدهم هجری به بعد، به معنی گذرگاه و راهی که در باغها در میان باغچه‌ها و درختان و صحن چمن احداث می‌گردد، وارد فرهنگ‌های فارسی شد. «خیابان» در دوره‌های مختلف تاریخی مفاهیم متنوعی را در دل داشته است لیکن در تمامی اعصار عناصر طبیعی چون آب و گیاه طراوت و کیفیتی خاص به آن می بخشید . مفهوم همراهی با طبیعت به شکل پیوسته‌ای تا خیابان های دوره قاجار تداوم پیدا می کند، اما در دوره پهلوی اول مجال هماهنگ شدن با روند سریع تغییرات ناشی از صنعتی شدن را نمی‌یابد و به عنوان مکانی جهت آمد و شد ، داد و ستد و کسب و کار تبدیل می‌گردد و از مفهوم تاریخی خود فاصله می گیرد .

واژه‌های کلیدی: شهر، خیابان، زبان فارسی، اسناد تاریخی.

۱- مقدمه

شهر بارزترین نمود تمایل و نیاز بشر به منزله کالبدی است که به واسطه حضور و حرکت انسان جان می گیرد و به حیات خود ادامه می‌دهد . گذشت زمان این کالبد را واحد هویتی می‌سازد که از روحیات، فرهنگ، اقتصاد و عوامل دیگری که نمودی عینی و فیزیکی در فعالیت‌های اجتماعی ساکنان شهر داشته باشد نشات گرفته، یا از تغییرات مترتب بر این عوامل در طول زمان تاثیر می‌گیرد و در دل این شهر فضاهایی خلق می شود که نشان دهنده هویت و شخصیت شهر است (جزایری۱۳۷۹: ۱).

خیابان‌ها چارچوب و بدنه و ساختار اصلی شهر را تشکیل می دهند . آنها در حقیقت جزیی از فضاهای عمومی شهر هستند که با ایجاد ارتباط بین بخش ها و فعالیت های مختلف یک شهر ، همانند شریان ها در بدن ، آن را زنده نگه می دارند (خادمی ۱۳۸۹: ۳۸). لزوم بررسی مفهوم خیابان به عنوان یکی از فضاهای عمومی شهری و ریشه‌های منتسب به آن در متون تاریخی ضروری به نظر می‌رسد، از سوی دیگر با نگاه دقیق درمی یابیم که امروزه استفاده از این واژه بیشتر به جنبه‌های کمی آن اشاره دارد و کمتر به مسایل کیفی می‌پردازد و شاید این مساله از نمودهای عدم شناخت ریشه مفهوم خیابان در زبان فارسی است .

بررسی مفهوم خیابان از طریق ریشه‌یابی آن در زبان فارسی علاوه بر آن که به جنبه‌های کیفی مطرح شده در فرهنگ کشورمان در مورد این پدیده می پردازد، ما را با اندوخته‌ها، تجربیات و نوع نگاه گذشتگان این سرزمین آشنا می سازد تا از این طریق بتوانیم به خلق مفاهیم جدید بر پایه آنها و بر بنیان استوار دست پیدا کنیم (براتی ۱۳۹۲: ۱۰۶) .

۲- چارچوب پژوهش

از گذشته تاکنون مسیرهای ارتباطی در شهرها همچون خیابان، کوچه، راه و غیره مورد توجه استفاده‌کنندگان و طراحان بوده است تا جایی که برخی از صاحب نظران فضاهای شکل گرفته شهری را در در دو بخش می بینند : خیابان و میدان. اما در این میان با سوالاتی مواجه می شویم :

آیا خیابان یک پدیده فیزیکی و فارغ از معنای کیفی است و آیا دیدگاه ها نسبت به مفهومی چون خیابان در زبان و فرهنگ فارسی در همه زمان ها یکسان بوده است ؟

در مقابل سوالات مطرح شده در این پژوهش می توان فرضیات زیر را مطرح نمود :

مفهوم خیابان در دوره‌های تاریخی کاربردهای متنوعی داشته است. لیکن در تمام دوره‌ها، تا پیش از مدرنیزاسیون معاصر، واجد شکل خاص و کیفیتی منحصر بفرد بوده است .

چارچوب نظری این پژوهش با مرور مکتوبات و اسناد تاریخی و چگونگی ارائه مفهوم خیابان در آنها شکل می گیرد و سپس از طریق تحلیل محتوای معانی مرتبط با مفهوم خیابان و مطالعه و تطبیق آنها سعی می شود تا درک روشنی از این مفهوم ارائه گردد .

۳- «خیابان» تا پیش از دوره صفویه

ظاهرا قدیمی‌ترین کتابی که واژه خیابان در آن آمده است کتاب جغرافیای حافظ ابرو است که آن را نام یکی از بلوکات شهر تاریخی هرات ذکر نموده است . در شهرهای نوبنیاد اسلامی گذرگاه‌هایی باریک و تودرتو وجود داشت تا امکان نفوذ سواران سرکش دشمن وجو نداشته باشد . اما در هرات برخلاف این شهر گذرگاهی فراخ وجود داشت که به گفته بیهقی آن را «دشت خدابان» می نامیدند (بیهقی۱۳۵۰، ج۱: ۵۷۳) و بر این باور بودند که خدا خود آن را پاس خواهد داشت.

در تاریخ بیهقی تالیف ابوافضل محمد بن حسین بیهقی در ذیل حوادث سال ۴۳۰ ق ذکر شده است :

« ... و هرات شهری است که آن سلاح که آن جا بود به هیچ شهری نبودی ... لشکر عرض کردند امیر به دشت خدابان و هر کس نظاره آن روز بدبد اقرار داد ... » (افشار ۱۳۲۶، ج۲ : ۷۱۸).

در طبقات الصوفیه خواجه عبداله انصاری ، که پس از سال ۴۸۱ ق تالیف شده است ، از این ناحیه با همین نام «خدابان» یاد شده است :

« ... وی گفت : از پوشنگ بیامدم به هرات ، به آن سبب ایدر بماندم که به خدابان می گذشتم بر گورستانی ... گور لیث پوشنجه به خدابان است» (حبیبی،۱۳۴۱: ۵۱۳). یاقوت حموی در قرن هفتم ق این کلمه را « خدابان » ذکر نموده است (ن.ک به : یاقوت، ۱۳۲۳ ، ج۳ : ۴۰۵). و اما حافظ ابرو که تالیف کتاب جغرافیای خود را در سال ۸۱۷ ق آغاز کرد در بخشی از کتاب در زیر عنوان بلوکات هرات از بلوک خیابان یاد کرده است :

« بلوک خیابان ، این بلوک بر شمال رود است و ... » (حافظ ابرو، ۱۳۴۹: ۲۱)

بدین ترتیب تلقظ کلمه «خدابان» در قرن پنجم به «خذابان» در قرن هفتم تغییر پیدا کرد و در نهایت نویسندگان قرن نهم کلمه «خیابان» را ذکر نموده اند .

لکن شرح مفصل ویژگی های کیفی این بلوک شهر هرات را در کتاب « روضات الجنات فی اوصاف مدینۀ هرات » ، که در فاصله سال های ۸۹۷ تا ۸۹۹ ق تالیف گردید، می خوانیم: « ... و از مواضع میمون که به مبارکی آن زمینی در ربع مسکون نشان نمی دهند خیابان هرات است که به لطافت هوا و عجایب حظایر و غرایب بنا ممتاز است و در بزرگی مزارات و لطایف عمارات و معابر و بقاع متبرکه .... و در همه زمان و ادیان معابر و عیدگاه و مقابر و نزهتگاه خواص و عوام بوده چنان که حالا مصلی و گشت جای مسلمانان است، و در زمان سابق اورا «کوی خدایگان» می گفته اند ، و به عبارت فرس «خدایگان» پادشاه را گویند .» (اسفزاری، ۱۳۳۸ و ۱۳۳۹ ، ج۱ : ۸۴-۶).

به نظر می رسد ضبط کلمه «خیابان» به صورت «خدابان»، «خذابان» و مشابه آنها در متون پیش از قرن نهم و اشارات مولف روضات الجنات فی اوصاف مدینۀ هرات به اینکه «خیابان» هرات را در زمان سابق «کوی خدایگان» می‌گفته‌اند، و به تصریح به این موضوع که این مکان در دوره قبل از اسلام نیز مکانی متبرک و میمون و در همه زمان ها و ادیان عیدگاه و مقابری در آنجا بوده حائز اهمیت بسیار است و نشان می دهد که این منطقه مکانی مقدس و واجد کیفیات خاص معنوی بود، که واژه « خیابان » آن را با خود همراه داشته است (متینی، ۱۳۶۱) .

۴- «خیابان» در عصر صفوی

از عصر صفویه به این سو که توسعه شهر ایرانی در خارج از بافت های کهن آغاز شد خیابان نیز به عنوان یک عنصر شهری طراحی شده، مطرح شد (گلستانی،۱۳۹۰ :۶۱).

آنچه در این دوران بر مفاهیم قبلی در زمینه شهرسازی افزوده و به تعبیری روشن ابداع می گردد پیدایش مفهوم «خیابان» است یا راه را به میدان اصلی شهر می‌برد یا اینکه به موازات آن کشیده می شود. این خیابان با توجه به شرایط اقلیمی در کنار خود درختان بی‌شماری دارد که بنا به نوع قرارگیری در محیط بیرونی «چهارباغ» (در مورد قزوین) و یا «چنارستان» (در مورد تهران) و ... نام می گیرد (حبیبی، ۱۳۷۵ :۹۳).

از نوشته های سیاهان چنین برمی آید که «خیابان» در عرف مردم آن عهد ظاهرا نوعی تفرجگاه یا مسیرگاه عمومی بوده که به منظور زیبایی شهر و به امر پادشاه ، عموما در خارج از شهر ، احداث می گردید. ویژگی معمول این خیابان‌ها این بوده‌است که در ابتدا راسته‌ای طولانی می ساختند ، سپس درهر طرف آن حداقل یک ردیف درختان گوناگون غرس می کردند و در دو طرف «خیابان» دو جوی آب نیز حفر می کردند . در وسط آن هم نهری با تعدادی حوض های کوچک و بزرگ می ساخته اند که گاهی با فواره‌ها آراسته می شدند . کف این خیابان‌ها و جوی‌ها و اطراف حوض‌ها عموما سنگفرش بوده است . پس از انجام این امور در دوطرف خیابان به احداث باغ های کوچک و بزرگ می پرداختند (متینی،۱۳۶۱: ۶۳).

ظاهرا اولین پادشاهی که به احداث چنین خیابانی مبادرت ورزید شاه تهماسی صفوی (۹۱۹ تا ۹۸۴ ق.) است . وی به موازات بنیان نهادن «جعفرآباد» و «باغ سعادت» یا «سعادت آباد» در کنار شهر قزوین که در آن روزگار دارالسلطنه بود، خیابانی نیز در آن احداث کرد. اشارات مولف تاریخ عالم آرای عباسی درباره خیابان قزوین نیز شاهدی بر این مدعاست. «... خبر

به ایشان رسید که خلفا و اتباع او از راه خیابان آمده به میدان اسب که متصل به باغچه حرم است داخل شدند ... به دارالسلطنه قزوین رسیده و در منازل دلکش که در خیابان باغ سعادت دارند نزول فرمودند ... » (اسکندربیک،۱۳۸۲، ج۱ : ۱۹۵ و ۲۷۵).

پس از شاه تهماسب شاه عباس اول بیشتر این گونه خیابان‌ها را در عصر صفوبه احداث نمود که از آن جمله خیابان چهارباغ در اصفهان است .

« ... از درب شهر یک دروازه در حریم باغ نقش جهان واقع و به درب دولت موسوم است . از آنجا که تا کنار زاینده رود خیابانی احداث فرموده ، چهاباغی در هر دو طرف خیابان و عمارات عالیه در درگاه هر باغ طرح انداختند ... » (اسکندربیک، ۱۳۸۲ ، ج۱ : ۵۴۵ – ۵۴۴)

از این دست خیابان ها در شهر های دیگر نیز احداث گردید که نویسنده کتاب تاریخ عالم آرای عباسی به آنها اشاره نموده است :

«خیابان» در مشهد که اکنون پس از مدتی قریب به چهار قرن محله‌های «بالا خیابان» و «پایین خیابان» شهر مشهد یادگار آن است .«خیابان» قدمگاه نیشابور و احتمالا «خیابان» در فارس که مولف کتاب مذکور توضیح زیادی درباره آن نداده است.

همچنین سفرنامه نویسانی چون تاورنیه ، پیترو دلاواله ، فریزر و غیره نیز در سفرنامه های خود به این خیابان ها اشاره نموده اند که به نظر می رسد پرداختن به آنها از حوصله این بحث خارج است.

آنچه که در این بخش ویژگی مشترک و مهم این خیابان‌ها به نظر می رسد این است که در عموم آنها (که در عصر صفویه در چند شهر ایران و به صورت های گوناگون احداث گردیده اند) وجود درختان، آب، سرسبزی و طراوت جلب توجه می کند و نیز یک معبر عریض و طولانی به منظور گردش و تفریح در اکثر آنها احداث گردیده است.

۵-خیابان در دوره قاجار

همانگونه که ذکر گردید واژه «خیابان» از قرن یازدهم هجری به بعد وارد فرهنگ های فارس شده است. این تالیفات یکی از معانی «خیابان» را گذرگاه و راهی نوشته اند که در باغها در میان باغچه ها و درختان و صحن چمن احداث می گردد. لازم به توضیح می باشد تا پیش از قرن یازدهم، به جای «خیابان» دو کلمه «چمن» و «روش» در زبان فارسی بکار می فته است (متینی ۱۳۶۱: ۷۱). به طور مثال در لغت فرس تالیف اسدی طوسی آمده است :

« چمن – راه ساخته بود در میان دو صف درختان » (اسدی طوسی، ۲۵۳۶) .

از مطالعه سفرنامه هایی که برخی از ایرانیان در دو قرن اخیر به هنگام مسافرت به کشورهای اروپایی نوشته اند ، و نیز آثار نویسندگان دوره قاجاریه معلوم می گردد که آنها لفظ « خیابان » را به معنایی که ذکر گردید به کار می برده اند .

میرزا ابوطالب خان در سفرنامه خود به اروپا با نام مسیر طالبی درباره باغ تیاری می نویسد :

« ... این پایین باغ ، باغ موضعی است مربع و طولانی ... مشتمل بر نهرها و حوضهای فواره دار و درختان موزون و اقسام گل و ریاحین و خیابان‌هاست . » (میرزا ابوطالب خان، ۱۳۵۲ :۶۶).

و یا در سفرنامه مظفرالدین شاه به اروپا نیز به همین ترتیب :

« ابتدا وارد پارک شدیم تا مدتی با کالسکه اطراف پارک را گردش کردیم ... خیابان های خیلی خوب که با چمن سبز کرده اند » (مظفرالدین شاه، ۱۳۱۹ :۱۱۸).

همانطور که ذکر گردید واژه «خیابان» به همین معنی در باغ ها و عمارت هایی که در دوره قاجاریه در ایران احداث گردید نیز به کار رفته است .

در کتاب مرآت البلدان در وصف عمارت و باغی که از مستحداث نایب السلطنه بوده است می خوانیم :

« خود این باغ وسیع و به قدر گنجایش پنجاه خروار بذرافکن زمین دارد ... وضع عمارت را طوری قرار داده اند که گلزار در میان این دو عمارت اتفاق افتاده ... و کنار خیابان را از ابتدا تا انتها محجر نصب نموده اند . » (صنیع الدوله، ۱۲۹۵ ، ج۱ :۳۴۶)

همانطور که ملاحظه گردید استفاده از واژه خیابان در این دوره به عنوان راهی که در باغ ها و در بین درختان و چمن ها و باغچه ها احداث می کنند نیز به گونه ای با طبیعت در ارتباط است لذا به کاربردن آن با نوع احداث خیابان های دوران صفوی بی ارتباط نبوده است. زیرا همانطور که اشاره گردید در خیابان های دوره صفویه راهی عریض و طولانی برای سیر و گشت و تفرج وجود داشته است.

۶- «خیابان» معاصر

ظاهرا قریب به یکصد و پنجاه سال است که از احداث را در داخل شهر با نام خیابان و به معنی رایج امروزی آن می گذرد. در ایران از سال ۱۲۸۱ یا ۱۲۸۲ ق. با احداث خیابان ناصریه یا ناصری کار احداث خیابان به معنای مورد بحث آغاز می‌شود (متینی، ۱۳۶۱ :۷۶). خوشبختانه درباره این خیابان اطلاعات بیشتری در اختیار داریم و آثاری نظیر المآثروالاثار، مرآت البلدان، روزنامه ایران، سفرنامه ها و نیز کتاب هایی که برخی از محققان نوشته اند .

لازم به ذکر است که در نقشه درالخلافه تهران که در ماه جمادی الاول سال ۱۲۷۵ ق. ترسیم گردید و اکنون موجود است از واژه «خیابان» نامی برده نشده است و در مقابل از واژه کوچه جایگزین این مفهوم بوده است. به نظر می رسد ناصرالدین شاه در مقابل توصیفاتی که از پیشرفت کشورهای اروپایی شنیده بود درصدد بود که به کار تازه ای دست بزند، لذا در کنار اقدامات عمرانی همچون دستور احداث میدان توپخانه (میدان سپه) در شمال ارگ سلطنتی و ساختمان پنج طبقه شمس العماره در سال ۱۲۸۱ق.، فرمان داد خندق شرقی ار سلطنتی را پر کنند و بر روی آن از میدان توپخانه تا دهانه بازار خیابانی به وجود بیاورند که آن را به نام او «خیابان ناصری» یا «خیابان ناصره» (خیابان ناصر خسرو) نامیدند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۶ ق) .

در روزنامه ایزان سال ۱۲۹۴ قمری توضیحی درباره این خیابان ، که ظاهرا مهم ترین خیابان عصر ناصرالدین شاه بوده است ، داده شد که به اشاره می گردد :

« ... و دیگر کوچه و خیابان شمس العماره است که بهترین بناها و بهترین کوچه های طهران می باشد . این کوچه یک دروازه از آخر باغ و عمارت بادگیر و شمس العماره دارد که اغلب اوقات اعلیحضرت شاهنشاه از این دروازه سوار شده و به تفرج می روند . طرفین کوچه درخت های میوه دار و چنار و غیره کاشته اند و کحجرها و سیم ها دارد . وسط کوچه محل عبور کالسکه و سوار , و جنبین محل عبور پیاده است . چراغ های چودنی در طرفین نصب است که همه شب روشن می باشد و صبح و عصر محل گردشگاه عامه است و از هر طبقه مردم در آنجا الی سه ساعت از شب رفته ، مشغول گردش هستند.» (ذکاء، ۱۳۴۹ :۳۰ – ۲۹).

از مطالب فوق و دیگر منابع روشن می شود که لفظ «خیابان» در عصر ناصرالدین شاه، هنوز کاملا به معنای امروزی آن بکار نمی رفته اما برای اولین بار به معنای امروزی آن بسیار نزدیک شده است. همچنین جنبه تفرجگاه در خیابان ناصریه کاملا به چشم می خورد، خیابان در ناحیه کاملا غیر مسکونی و بر روی خندق احداث گردید و اطراف آن درختان و جوی آب وجود داشته است .

از سوی دیگر مشاهده می گردد که نویسندگان این دوره با واژه «کوچه» بیشتر از کلمه مانوس بوده اند لذا در متون هر دو واژه «کوچه» و «خیابان» را باهم مورد استفاده قرار می دادند .

بدین ترتیب مفاهیم و ویژگی های خیابان های دوره صفوی به شکلی نسبتا پیوسته در دوره قاجار تداوم پیدا می کند و در دوران پهلوی همچون بسیاری از عناصر معماری و شهرسازی تاب مقاومت و مجال هماهنگ شدن با روند سریع تغییرات ناشی از صنعتی شدن و ورود اتومبیل را نمی یابد و به فراموشی سپرده می شود (گلستانی، ۱۳۹۰ ، ۶۱) .

تاریخ تحولات شهری ایران از سال ۱۲۹۹ تا سال ۱۳۲۰ ش را دوره تحول آخرین و گذار از شهرسازی قدیم به نو محسوب می شود. مدل تغییرات و تحولات شهرسازی این دوره بعدها مدل و الگویی برای توسعه شهری ایران شد. لذا این دوره به عنوان آغاز پژواک مدرنیته در شهرسازی ایران نام برده می شود (شعبانی، ۱۳۹۱ : ۸۴).

اسناد و مدارک دولتی حکایت از آن دارد که نظام شهرسازی در این دوره با تکیه بر آیین نامه ها و قوانین ، سیاست توسعه شبکه ارتباطی را به گونه ای اجباری در دستور کار خود قرار داد . در این دوره توسعه کمی خیابان ها چنان واجد اهمیت شد که نخستین نقشه دگرگونی تهران در سال ۱۳۰۹ ش، به عنوان «نقشه خیابانی» شناخته می شود. از این دوره، خیابان به عنوان مکانی برای آمد و شد ، داد و ستد ، کسب و کار و نیز گردش شد و در حقیقت معنی رایج امروزی خود را با الگو برداری از کشورهای اروپایی به دست آورد و از مفهوم و هویت تاریخی خود فاصله گرفت.

۷- نتیجه‌گیری

واژه خیابان در فرهنگ های فارسی به فارسی و عربی به فارسی تا قرن یازدهم هجری نیامده است. پس از جستجوی مکتوبات تاریخی از قرن پنجم به بعد مشخص گردید که این واژه در دوره های مختلف برای بیان مفاهیم گوناگون به کار رفته است:

۱ - «خیابان» به صورت اسم خاص برای نامیدن بلوک ، محله و یا ده پس از قرن پنجم هجری همانند بلوک خیابان (خدابان ، خذابان و...) دررهرات و یا محله خیابان در شهرهای اصفهان ، تبریز ، مشهد و ....

۲ - «خیابان» به صورت اسم خاص یا اسم عام در عصر صفویه به بعد در معانی زیر به کار رفته است :

محل سیر و گشت و نوعی تفرجگاه همانند: خیابان چهارباغ در اصفهان و خیابان های قزوین، مشهد، قدمگاه نیشابور و ... (واژه خیابان با این مفهوم از دوره شاه تهماسب صفوی به بعد استعمال شد.)

گذرگاه و راهی در میان باغچه و درختان و صحن چمن در باغهای خصوصی و عمومی (واژه خیابان با این مفهوم از نیمه قرن یازدهم در ادبیات و از نیمه اول قرن سیزدهم در سفرنامه به کار رفته است.)

۳ - «خیابان» به صورت اسم عام و تقریبا به معنی رایج امروزی آن از حدود سال ۱۲۸۱ تا ۱۲۸۲ ق. به بعد استفاده شده است .

خیابان در دوره های مختلف تاریخی مفاهیم متنوعی را در دل داشته است لیکن در تمامی اعصار طبیعت با آن همراه بوده و عناصر طبیعی چون آب و گیاه طراوت و کیفیتی خاص به آن می بخشید. مفهوم همراهی با طبیعت به شکل پیوسته‌ای تا خیابان‌های دوره قاجار تداوم پیدا می کند اما در دوره پهلوی اول مجال هماهنگ شدن با روند سریع تغییرات ناشی از صنعتی شدن را نمی‌یابد و خیابان با عنوانی مکانی برای آمد و شد، داد و ستد و کسب و کار می گردد و از مفهوم تاریخی خود فاصله می گیرد .

مراجع

[۱] ابوالفضل بیهقی ، ۱۳۵۰، تاریخ مسعودی معروف به تاریخ بیهقی ، تصحیح ایرج افشار ، تهران. ج۱.

[۲] اسدی طوسی ، ۲۵۳۶ شاهنشاهی ، لغت فرس ، تصحیح دبیر سیاقی ، تهران ، چاپ دوم.

[۳] اسکندر بیک ترکمان. ۱۳۸۲. تاریخ عالم‌آرای عباسی. تهران: انتشارات امیر کبیر.

[۴] براتی ، ناصر و زرین قلم ، فرزاد ، ۱۳۹۲ ، بازنشانی مفهوم راه از دیدگاه یک جهان زمانی – فرهنگی ، فصلنامه باغ نظر ، ۱۰ (۲۴) : ۱۱۶ – ۱۰۵.

[۵] حافظ ابرو ، ۱۳۴۹ ، جغرافیا (قسمت ربع خراسان ، هرات) تصحیح مایل هروی ، تهران.

[۶] حبیب ، محسن ، ۱۳۷۵ ، تحول و گسترش تهران در زمان رضاشاه ، تهران ، سازمان مشاور و فنی و مهندسی شهر تهران.

[۷] خادمی ، محمود و دیگران ، ۱۳۸۱ ، درآمدی بر مفهوم خیابان به عنوان فضای شهری ، کتاب ماه هنر ، شماره ۱۴۲ : ۴۵ – ۳۸.

[۸] خواجه عبداله انصاری ، طبقات الصوفیه ، تصحیح عبدالعلی حبیبی ، کابل ، ۱۳۴۱.

[۹] شعبانی ، امامعلی و کامیاب ، جهان ، ۱۳۹۱ ، سیاست شهری در تاریخ معاصر ایران (۱۲۹۹ – ۱۳۲۰ ه . ش) با تاکید بر فضای عمومی شهری ، فصلنامه باغ نظر ، ۹ (۲۳) : ۹۲ – ۸۳.

[۱۰] گلستانی ، سعید و شریف زاده ، سمیه ، ۱۳۹۰ ، کنکاشی در ویژگی های خیابان صفوی ، فصلنامه باغ نظر ، ۸ (۱۷) ، ۷۰ – ۵۹.

[۱۱] متینی ، جلال ، ۱۳۶۱ ، خیابان ، مجله ایران نامه ۱ (۱) ، ۹۹ – ۵۷.

[۱۲] محمدحسن خان اعتمادالسلطنه ، ۱۳۰۶ ق ، المآثرالاثار ، تهران.

[۱۳] محمدحسن خان صنیع الدوله ، ۱۲۹۵ ق ، مرآت البلدان ناصری ، تهران ، ج ۱.

[۱۴] معین الدین محمد زمچی اسفزاری ، ۱۳۳۸ و ۱۳۳۹ ، روضات الجنات فی اوصاف المدینهٔ هرات ، تصحیح سید محمد کاظم امام ، تهران.

[۱۵] مظفرالدین شاه ، ۱۳۱۹ ق ، سفرنامه مبارکه شاهنشاهس (مسافرت سال ۱۳۱۷ ق به اروپا) ، تهران.

[۱۶] میرزا ابوطالب خان ، ۱۳۵۲ ، مسیر طالبی ، تصحیح حسین خدیوجم ، تهران.

[۱۷] نفیسی ، سعید ، ۱۳۴۴ ، در مکتب استاد ، تهران ، چاپ دوم.

[۱۸] یاقوت حموی ، ۱۳۲۳ ق ، معجم البلدان ، چاپ اول ، ج۳.

[۱۹] یحیی ذکاء ، ۱۳۴۹ ، تاریخچه ساختمان های ارگ سلطنتی ایران و راهنمای کاخ گلستان ، تهران.